

САДОИ АСРҲО

Фолклори водии Қаротегин, Душанбе, Нашриёти «Ирфон», 1986.
гирдоваранда ва муаллифи сарсухан Гулрухсор Сафиева

Дар ҳаёти маънавии мардуми Қаротегин фолклор мавқеи босазое дорад. Дар Қаротегин ҳам мисли дигар маҳалҳои тоҷикнишин навохтани асбобҳои мусиқӣ ва тавассути инҳо ибраз доштани эҳсосоти қалбӣ ва равонии худро дӯст медоранд. Мардуми Қаротегин бо завқи баланди зарофатгӯияшон шуҳратманданд. Шодравон Бокӣ Раҳимзодаро, ки дар шеърӯ шоирӣ дасти тавоное дошт. Таҷассуми барҷастаи завқи баланд, шӯхтабиат ва хушгуфтории ин мардум шуморидан мумкин аст. Бокӣ Раҳимзода маҷлисорои базму тараби маҳфилҳои дӯстон ба шумор мерафт. Ӯ ҳатто одамонро, ки боре хандида бошанд, ҳафтаҳо: «чаро ман хандидам» гуфта худашонро маломат мекарданд, метавонист, пайваста ва муқарраран бихандонад. Албатта ин маҳорат ва завқи баланд ба ҳар кас муяссар намешавад ва Худованд ба Бокӣ Раҳимзода дар ин кор таҷрибаи рӯзгор, донишгари фолклор ва урфу одатҳои миллӣ даст дода буд. Бокӣ Раҳимзода ба фолклори диёри худ дилбастагии зиёде дошт ва ӯ аз ҳар сафараш ба кӯҳистони зебову дилфиреб дасти холӣ барнамегафт. Ӯ ҳанӯз солҳои 1945-47 яке аз аввалинҳо шуда ҳамроҳи Носирҷон Маъсумӣ ва Муҳаммаднаим Раҳимов дар ҳайати экспедитсияи фолклорӣ иштирок карда, аз гӯяндаҳои хушзавқу босалиқаи маҳалҳои мухталифи ин диёр намунаҳои зиёде асарҳои фолклорӣ гирд оварда буд. Ҳоло дар фонди фолклори тоҷик чилдҳои калоне бо дастхати ӯ маҳфуз аст, ки фолклоршиносон бо арзи сипосу эҳтиром асарҳои гирдовардаи ӯро ҳангоми таҳияи Куллиятҳо мавриди истифода қарор медиҳанд.

Дар яке аз аввалин маҷмуаҳои фолклорӣ «Намунаи фолклори тоҷик», ки онро соли 1938 Н.А.Болдирев ба ҷоп расонидааст, қисми муҳими маводи онро намунаҳои эҷодиёти шиғоҳии мардуми Қаротегин ташкил додааст. Онҳоро адиби тоҷик Алии Хуш (ҳамдиёронаш ӯро Алихуш не, балки Алии Хуш ном мебаранд) аз маҳалҳои мухталифи Қаротегин солҳои сиюм гирд овардааст. Алии Хуш нияте доштааст, ки китобе бо номи «Фолклори Қаротегин» тартиб бидиҳад. Аммо афсӯс, ки дору мадорҳои солҳои сӣ орзуҳои неки ӯро нақш бар об кардаанд.

Шахси дигаре, ки солҳои сиюму чиҳиллум ба гирдоварии фолклори Қаротегин камари ҳиммат баста буд, муаллим Шарифхоҷаи Кӯҳистонӣ мебошад. Ӯ низ ба бисёр маҳалҳои водии Қаротегин сафар карда, аз бошандагони он намунаҳои зиёде назму насрии эҷодиёти лафзии ҳамдиёронашро ғун намудааст. Ҳоли ҳозир маводи фолклории Шарифхоҷаи Кӯҳистонӣ дар ганҷинаи маҳзани шуъбаи фолклор маҳфуз аст, ки аз онҳо фолклоршиносон истифода мебаранд.

Дар солҳои минбаъда низ шуъбаи фолклори тоҷик кори ҷамъоварии фолклори Қаротегинро идома дод, вале нисбат ба он, ки шуъбаи мазкур бо тартибу танзими дақиқи фонд ва тибқи дастовардҳои

навини илм нашри Куллийтҳои бисёрчилдари бар уҳда дошт чопи махсуси «Фолклори Қаротегин» ба таъхир афтод.

Шоираи хушсалиқаи мумтози тоҷик Гулрухсор Сафиева ҳанӯз аз солҳои донишомӯзиаш бо шуъбаи фолклор робитаи ҳасана барқарор карда буд ва аз ҷамъовариҳои фолклори диёраш ба кормандони шуъбаи фолклор иттилоъ дода, аз онҳо маслиҳатҳои муфид мегирифт. Ҷустуҷӯ ва саъю кӯшиши фаровон ба шоира имконият дод, ки дар солҳои мадид маводи фолклорӣ гирд оварад ва инак ҷунонки мебинем, дастранҷаш самарани нек ба бор овард ва имрӯз ҳаводорони назми халқӣ бо қаноатмандии зиёде маҷмӯаи тартибдодаи ӯ «Фолклори водии Қаротегин»-ро мутолиа менамоянд. Дар мағозаҳои китобфурӯшӣ низ мардум аксар суроғ аз китоби «Фолклори Қаротегин» мекунад ва ин худ гувоҳ бар он аст, ки шоира ба мақсадаш ноил гардидааст, зеро хонандаи серталаби имрӯза ба суроғи ҳар гуна китоб намебарояд ва мо фолклоршиносон низ дар навбати худ ин иқдоми неки ӯро табрику таҳният мегӯем ва ҳақ бар ҷониби академик Р.Амонов аст, ки дар пешгуфтори ин маҷмӯа ҳамкориҳои адибони тоҷик Мирзо Турсунзода, Абдусаллом Дехотӣ, Боқӣ Раҳимзода, Мирсаид Миршакар, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва дигаронро ёдовар шуда, баъд аз арзи миннатдорӣ ба қори онҳо гила ба миён овардааст, ки «нависандагони мо ҷамъоварӣ ва нашри фолклорро ба зиммаи олимони гузошта, дигар ба ин қор сайъ накардаанд», ки ингуна ҳамкориҳо қиста гардидаанд.

Воқеан ҷунонки Р.Амонов таъкид намудааст, ҳамкориҳои адибони ботачрибаву хушсалиқаи мо метавонад таровати гулбоғи эҷодиёти бадеии халқро чандин бор биафзояд ва намунаи хуби он маҷмӯаи таҳиякардаи Гулрухсор Сафиева шуда метавонад.

Маҷмӯаи мазкур бо дебочаи мураттиб, ки «Тӯшаи роҳ» ном дорад, оғоз мегардад ва бидуни муҳолиға метавон гуфт, ки то ин дам ҳамчунин мулоҳизаҳои арзишманд, дар пешгуфтори маҷмӯаҳои фолклорӣ ба ҷашм нахӯрдааст. Ва ин бори нахуст аст, ки шоираи ҷавон доир ба эҷодиёти лафзии диёраш бо як олам эҳсосоти гарму самимона ибрази ақида менамояд. Ингуна ҷуръат фақат ба қиста даст дода метавонад, ки фолклори халқашро хуб бидонад ва аз завуқ салиқаи офарандагони асарҳои халқӣ оғаҳии қомил дошта бошад. Андешаву мулоҳизаҳои шоира тасоддуфӣ набуда, балки дар натиҷаи фӯрӯ рафта ба умқи эҷодиёти бадеии халқ ҳосил гардидаанд. Ӯ тамоми эҳсосоти овони ҷавонӣ, суҳбату мулоқотҳо бо қанони деҳ доштаашро, шабҳои дароз дар маҳфилҳо рӯз кардаашро дар ин қисмати китоб ҷамъбааст намудааст.

Аз дебочаи маҷмӯа, ки дар он андешаҳои рангину судманди шоира зикр ёфтаанд, пеш аз ҳама, дар назари хонанда образи қаноне арзи вучуд мекунад, ки бо тафаккур ва таҳаюлотии қанин хеш ганҷинаи эҷодиёти бадеии халқро бой гардонида, ба рӯзгори мо сафо ато намудаанд. Рубоҳои тоҷик маҳсули андешаҳои ҳазорон Аминаву Гулӯзор барин гӯяндазанонанд, ки ин санъати фикрии худро дар тӯли қарнҳо аз насл ба насл воғузур карда, қалбҳои қамзадаи мардумро аз нишоту фараҳ, лабрез

гардонидаанд. Ҳақ бар ҷониби шоира аст, ки дар аввалин бардошташ аз рубоиҳо ба хулосае омадааст, ки: «Нисфи зиёди рубоёти халқро занону духтарон гуфтаанд». Мо фолклоршиносон, ки қариб тамоми деҳоти тоҷикнишинро тай намудаем, дар ҳар бархӯрде бо гӯяндаҳо дар саволи «Марҳамат карда рубой гӯед» ҷавоби «инҳо байтҳои занонаанд», гӯён аз рубой гуфтан ибто варзидани мардҳоро ҳазорон бор шунидаем.

Соли 1985-ум дар деҳаи Ҷавонии Обигарм бо усто Халил ном пирамарди 80-сола вохӯрда будем, ки бо марди дигаре суҳбат дошт. Ба пурсиши мо «Падар, байт ё рубой бигӯед», ӯ аз ҳамсуҳбаташ пурсида буд:

- Чи хел байташон бигӯям?

Ҳамсуҳбаташ, ки ҳамсиннаш буд, филҳол чунин посух дода буд:

- Аз ҳамон кӯлобибайтҳои занона бигӯйшон, - гуфт. Ва пирамард ба мо як силсила рубой гуфту боз дар охир таъкид ҳам карда буд: «Бачам, мо ин байтҳоро «байтҳои занакӣ» мегӯем, ин хел байтҳоро кӯлобиҳо бисёр мегӯянд:».

Мо ҳам рубой ва ҳам дигар нақлҳои усто Халилро дар рӯзнамамон сабт намуда будем. Ин мисолро барои он овардем, ки бори дигар дурустии фикри Гулрухсор Сафиеваро роҷеъ ба «бештар моли занҳо будани рӯбоиҳо»-ро таъид намоем ва ногуфта намонад, ки фолклоршиносии тоҷик низ тайи солҳои ахир тибқи дастовардҳои навини илм қор бурда, як қатор масъалаҳои назариро ҳаллу фасл намудаанд. Аз ҷумла донишманди пурқор Бозор Тилавов дар натиҷаи бо услуби таҳлили типологӣ ва миқдорӣ мавриди таҳқиқ қарор додани зарбулмасалҳо ба як қатор хулосаҳои боварибахш омада буд. Масалан, тибқи таҳлили миқдорӣ маълум гардид, ки зарбулмасалҳо ва мавриди истифодаи онҳо дар байни ҷамъият яқсон набудааст. Дар сурати ба эътибор гирифтани синну соли гӯяндаҳо ошқор гардид, ки гуфтани зарбулмасал бештар ба ашхосе маъмул будааст, ки муҳсунанд, рӯзгордидаанд.

Аз рӯи равияи миқдорӣ мавриди барассӣ қарор додани рубоиҳо ба фолклоршинос Элеаноро Улуғзода имконият дод, ки бештар дар байни занону духтарон шуҳрат доштани рубоиро ошқор созад. Яъне занону духтарон барои изҳор арзу ниёзи худ жанреро интихоб намудаанд, ки тавассути он метавонанд асрори маҳрамонаи худро дар либоси басо марғубу диловез ифода намоянд. Аз ҷониби дигар рубой ҷиҳати изҳори майлу хоҳиши дилдагон, ки хоси айёми ҷавонист, мувофиқати комил дорад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки мардон, хусусан, қалонсолон онро «моли занҳо» ҳукм карда, билхусус аз гуфтани рубоиҳои ишқӣ худдорӣ менамоянд.

Умуман, аз нух мушоҳидаи шоира, ки дар пешгуфтор зикр шудаанд, ақсарияташон маъқул буда, гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки муаллиф дер боз ба таҳлилу баррасии рубоиҳо шуғл варзидааст, вале як мушоҳидаи ӯ дар мавриди «дубайтӣ гуфтан хоси мардуми кӯхистони тоҷик набудааст» баҳсталаб аст. Мо фолклоршиносон ҳам аввалҳо

хамин хел тахмин мекардем, вале дертар вақте каталоги рубоихоро тартиб дода, баррасӣ намудем, маълум гардид, ки дар кӯхистони тоҷик дубайтиҳо аз қадим боз мавқеъ доштаанд ва бояд ҳамин хел ҳам бошад, зеро дубайтӣ ва рубой бародарони тавъаманд ва дар он ҷое, ки рубои мавқеъ надошта бошад, набояд дубайтиро ҷустуҷӯ кард. Аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ин ду навъ асарҳои халқӣ ҳамеша ҳамдигарро тақвият дода омадаанд. Сониян дар байни мардум истилоҳҳои «рубой» «дубайтӣ» ва амсоли ин маълум нестанд ва аксар вақт одамон ба ҷойи ин истилоҳҳо «чорбайт», «куртасурхак», «байти занакӣ» ва ғайраро истифода мебаранд, ки мурод аз онҳо шеърҳои аст.

Мушоҳидаи муҳими шоира ки: «ба хоҳири мазмун хароб кардани шакли шеърӣ, махсусан рубоихо дар эҷоди халқ бисёр дучор меояд» гуфтааст, қобили тавачҷуҳ аст ва ҳақ бар ҷониби ӯст, ки дар фароварди ҳулосааш мегӯяд: «дар ҳарду ҳолат ҳам то нусхаи аслии рубоиро пайдо накунем, худсарона ба таҳлили ин ё он рубой мо ҳақдор нестем». Ин мулоҳизаи Гулрухсор эҳтимол аз шиносӣ бо сабку услуби кори фолклоршиносон ҳосил шуда бошад, зеро ин мушоҳида ба гуфтан осон намояд ҳам, дар амал татбиқи он ниҳоят кори мушкиласт, махсусан он вақте, ки ҳамаи қаринаҳои як рубой ба як ҷо гирд наомада бошанд. Ҳоло ки шуъбаи фолклор каталоги муназзами рубоихоро ба вучуд овардааст, анҷоми ин кор як андоза суҳулат ихтиёр кардааст, дар ғайри он агар ҳар касе мувофиқи завқ ва салоҳиди хеш рубоихоро таҳрир намояд, аз ҳусну таровати рубоихои халқӣ чизе боқӣ намонанд. Мо фолклоршиносон ҳам бо вучуди доштани каталоги муназзам ҳанӯз дар муқаррар намудани рубоихо ба мақсад ноил нагардидаем, зеро ин кор ба ҷуз як силсила сабабҳои объективӣ боз як қатор омилҳои субъективӣ ҳам дорад.

Вале як масъаларо ба хонандагон бояд арз кард. Ин ҳам бошад роҳи равшан муқаррар намудани нусхаҳои муътадили рубоихост. Барои таъин намудани нусхаи аслии ин ва ё он рубой ҳар як воҳиди калима ба назар гирифта мешавад. Агар соддатар карда гӯем, шарт нест, ки мо аз пеши худ ин ва ё он калима ва ё ҷузъи рубоиро таҳрир намоем. Бояд нахуст тамоми нусхаҳои як рубоиро дар дарст дошта бошем, он гоҳ ба татбиқи муқоисаи онҳо бояд иқдом варзид. Барои он ки мавзӯи фаҳмотар гардад, мо беҳтар аст як рубоиро аз худи ҳамин китоб мисол биёварем. Чунонки дар боло ишора рафт, барои муайян намудани нусхаи муътадил мавқеи ҳар як калима ба назар гирифта мешавад. Тавачҷуҳ шавад ба рубой:

Аз бози паси пушта ба мо хӯша расид,
Дар минаи сад ҷавон ба мо кӯса расид.
Ҳам кӯсаву ҳам бўса, ҳам сурхи палид,
Лавуш ба лавум расиду ховам бипарид.

ки дар мавзӯи никоҳи иҷборӣ эҷод шудааст, танҳо як калима мавриди шубҳа қарор гирифт. Дар мисраи сеюм қиёфаи зишти қаҳрамони лирикӣ,

ки дилдода аз наздикӣ бо ӯ ба ранҷ омадааст, тасвир ёфтааст. Дар сурате, ки дилдода дар мисраи чорум матлабашро ошкоро изҳор дошта аст. Пас чаро дар мисраи сеюм калимаи «бӯса»-ро истифода кардааст? Дар ин мисраи калимаи «бӯса» бояд тасодуфӣ бошад, зеро гӯянда нишонаҳои зишти ба дил нофорамашро муқаррар таъкид карда истодааст ва набояд ин ҷо калимаи «бӯса» истифода гардад, зеро оҳанги сухан тақозо дорад, ки боз ягон нишонаи зишти қаҳрамон беист зикр гардад. Мо аз каталог панҷ нусхаи ин рубоиро интихоб кардем ва фақат дар дутои онҳо калимаи «бӯса» дучор омад, ки он ҳам дар пайвастиҳои тасодуффист.

Пас бо кадом роҳ шубҳаи худро рафъ ва асли калимаро муқаррар намоем, ҷустуҷӯро давом додем. Дар яке аз нусхаҳои ин рубоӣ мисраи зайл: ҳам кӯсаю ҳам хӯса, ҳам сурхи палид дучор омад, ки сабаби шубҳаи моро тақвият дод. Яъне зиштиҳои қаҳрамони лирикӣ хотирнишон гардиданд, пас мо бояд ковишро идома диҳем. Дар дигаре аз нусхаҳо калимаи «пӯса» ба ҷашм хӯрд: «Ҳам пӯсаю ҳам сурхи палид».

Чунон, ки мебинем, шубҳаи мо то рафт асоснок мегардад. Ба тафсири калимаи «пӯса», ки хоси лаҳҷаи чануб, ки дар шуъбаи лаҳҷашиносии Институи забон ва адабиёт рӯи қор аст, калимаи пӯса - доира ё худ қазқони /?/ фанерии элак» шарҳ ёфтааст ва пас дар рубоӣ калимаи «пӯса» ба маврид истифода шуда, ба нишонаҳои зишти қаҳрамони лирикӣ боз як норасоӣ илова кардааст, яъне шакли мазкур ҳам кӯса будааст, ҳам пири қаматаш ҳамзада ва ҳам сурхи палид. Дар нусхае, ки аз Тоҷикободи ноҳияи Фарм сабт шудааст, мисраи мазкур «Ҳам кӯсаю ҳам ғуссаю ҳам сурхи палид» омадааст. Дар ин мисраи калимаи «ғусса» боз як хислати манфии дигарро афзудааст ва дилдода ба ҷост, ки аз ҷунин марде, ки ин қадар симои манфур дорад, дурӣ ҷустааст.

Ва ниҳоят нисбат ба он ки дар гӯишҳои мардумии Ҳисор, Каттаҳеч ва Варгонза калимаи «бӯса» ба шакли «пӯса» низ дучор меояд. Шояд гӯянда ва ё навиштагиранда иштибоҳҳои ба ҷойи «пӯса» (доира) «бӯса» навишта бошад. Пас метавон тахмин кард, ки гӯяндае аз сабаби нафаҳмидани маънои луғавии калимаи «пӯса» ба ҷойи ин «бӯса»-ро қор фармудааст.

Агар аз ҳамин дидгоҳ ба китоби «Фолклори водии Қаротегин», ки қисми зиёдашро рубоӣҳо ташкил додаанд, баҳо диҳем пас метавон гуфт, ки на ҳамаи рубоӣҳои маҷмӯа аз нигоҳи шакли мазмун бенуқсонанд. Албатта ин ҷо гуноҳи мурағиб ҳам нест, зеро ӯ ҳар он чи шунидааст ба рӯйи қоғаз овардааст ва дар ин гуна мавридҳо қас ҳатто наметавонад бори гуноҳро ба қӣ ҳавола намояд. Лекин бояд хотирнишон намоем, ки аз рӯйи синну сол, дараҷаи маърифат ва завқу салиқа гӯяндаҳо мухталифанд ва маҳз ҳамин омил боис гардидааст, ки дар рубоӣҳо нуқсу камбудӣҳо арзи вучуд намудаанд.

Мо пешакӣ тахмин мекардем, ки чун Гулрухсор Сафиева дар шеърӯ шоирӣ, завқу салиқаи баланд дорад, пас ӯ хатман ба таҳрири рубоӣҳо иқдом меварзад, вале баъд аз баррасӣ дидем, ки шоира дар таҳияи ин

китоб чигуна эҳтиёткориро ба кор бурдааст. Ӯ чун саррофони гавҳаршинос амал карда нахостааст, ки ҳатто як рубой, аз байтулмоли раият осеб бубинад, дар сурате, ки метавонист ба ислоҳи бисёр рубоӣҳо даст бизанад. Ба туфайли заҳмати чандинсолааш Гулрухсор тавонистааст намунаҳои нав ва тару тозаӣ рубоӣҳои мардуми Қаротегинро ба даст оварад. Бо вучуди ин, дар бисёр рубоӣҳо камбудӣҳо ба назар мерасанд. Нуқсу камбудӣҳо дар рубоӣҳо бо ду роҳ сурат гирифтаанд. Нахуст бояд гуфт, ки на ҳамаи гӯяндаҳо роҷеъ ба рубой ва қоидаву қонуни он тасаввуроти комил доранд, аз ин рӯ, онҳо баъзан надониста ё қофияшро вайрон мекунанд ва ё худ ба мазмуну мантиқ бедикатӣ зоҳир менамоянд. Набояд фаромӯш кард, ки рубоӣҳо бадохатан, тавассути асбоби мусиқӣ аксар вақт бо дутор иҷро карда мешаванд. Тавассути оҳанг авзони рубоӣҳо танзим мегардад ва бедутор иҷро кардани рубой ба вазни он ҳалал ворид месозад.

Ва тавре ки Гулрухсор ба маврид қайд кардааст, мутассифона имрӯзҳо дутор мавқеъ ва шухрати пешинаи худро аз даст додааст ва гӯяндае, ки бидуни дутор рубой гӯяд, хоҳу ноҳоҳ риояи вазни он баъзан аз қудраташ берун менамояд. Ҳам дар кӯҳистони тоҷик рӯз то рӯз миқдори дуторнавозон кам шуда истодааст. Дар ин ҷо зикри мисолеро, ки ба мавзӯи робита дорад, ба маврид медеҳем. Соли 1985 дар деҳаи Войдараи ноҳияи Фарм маводи фолклорӣ гирд меовардем. Бо гуруҳе аз ҷавонон суҳбат ораста будем ва ҳамзамон номи гиёҳҳои кӯҳистонро ба дафтарҳоямон сабт менамудем. Номи якчанд гиёҳро аз ҷавонон пурсидем, вале ҳеҷ кадоме аз онҳо номи гиёҳҳоро намендонистанд ва мо маҷбур шудем, ки номи гиёҳонро аз пирамардон навишта гирем. Аз бисёри онҳо хитоби навохтани дутор кардем, вале «наметавонем» ҷавоб гирифтём.

Рубоӣҳо, ки таҷассумгари шоиронаву бадеии кӯҳистонанд, тасвири манзараҳои табиат дар онҳо мавқеи калон дорад ва ҳастанд гӯяндаҳои, ки нафаси гарми кӯҳистонро рӯякӣ эҳсос мекунанд, бидуни нуқс аз ғановати муъҷизасои он ба таври бояду шояд истифода намебаранд. Табиист, ки иҷрои рубоӣҳо аз тарафи ингуна ашхос бенуқс нахоҳад буд.

Рубоие, ки бидуни оҳанги мусиқӣ гуфта мешавад, хоҳ ноҳоҳ нуқспазири мегардад. Аз тарафи дигар, чунонки ишора кардем, аз надонистани қоидаҳои анъанавии рубоӣҳо боиси вайронии вазну қофияи онҳо мегарданд.

Тавре, ки маълум аст, дар эҷодиёти лафзӣ асосан ду навъ рубоӣҳо муравваҷанд. Рубоӣҳое, ки қофиябандии аа ба, аа бб ва рубоӣҳое, ки қофиябандии аа аа доранд дар иҷрои гӯяндаҳо бештар мавриди тағйир қарор мегиранд ва баъзан робитаи маъноии ҳар ҷаҳор мисраъ густа мегардад. Дар ингуна мавридҳо рубой як маъноӣ томо ифода накарда, балки ҳар банди он маъноӣ мустақилеро ифода мекунад. Масалан, дар ин рубой портрети қаҳрамон чунин тасвир ёфтааст:

Қадат ба мисоли навдаи навбаргай,

Рӯят ба мисоли ғунчай садбаргай.
Қадат ба мисоли навдаи торунай,
Чашмат ба мисоли мурвати гардунай.

Ин шакли рубоихо барои тағйир ёфтани бештар мусоидат мекунад ва дар онҳо риояи ягонагии мазмун шарт нест ва агар ғӯянда хоҳад, боз онро давом дода, сифатҳои дигари қахрамонашро зикр менамояд. Дар ин рубоӣ ғӯянда ба шакли шеър аҳамият дода, ба мазмуни он эътибори ҷиддӣ надодааст. Барои мисол боз ин рубоиро дида мебароем, ки аз нигоҳи шакл мушобеҳи якдигаранд:

Рафтам ба саропуштаву кардам ғамза,
Чидам сари зулфи ёру бастам дарза.
Дарза-дарза, банди дилам меларза,
Ай баҳши ҳаму қачмиҷаи пурғамза. (сах. 123).

Хонанда ин ду рубоиро муқоиса карда, ба маҳорат ва завқи баланди ғӯяндае, ки рубоии дуюмро гуфтааст, аҳсан хоҳад гуфт, зеро дар он қоидаи анъанавии жанри рубоӣ ба кулӣ риоя карда шудааст.

Дар рубоии дигаре, ки аз нигоҳи шакл:

И севаки сурх кардем ба ҳукми лола,
Санге бушавум дигар надорум чора.
Ишқи ману ту дар куча бозӣ дора,
Метарсум ай ин куча, ки ҷоду дора. (сах. 122).

Ба рубоии мазкур шабоҳати комил дорад, ягонагии мазмун риоя нашуда таносуби сухан низ ҳалалпазир гардидаст, ки дар натиҷа ҳулосаи фикрро ғӯянда мавҳум ба назар мерасонад.

Ғӯяндаҳо дар қисме аз рубоихо ба ягонагии шакл эътибор дода бошанд ҳам, аммо нисбат ба бадохатан гуфтани он асли матолиберо ки мебоист бигӯянд, натавонистанд ифода намоянд. Масалан, ба ин рубоӣ:

Ман оҳ кашам, тамоми чонам сӯзад,
Мағзам ба даруни устуғонам сӯзад.
Мешинаму мехезам, дар мегирам,
Сангои хунука дар чигар мегирам.

Мулоҳиза намоед. Аз лиҳози шакл ғӯе дар он нуқсе дида намешавад, зеро бо қофияҳои аа бб анҷом пазируфтааст, вале ифодаи фикр равшан набаромадааст, ҳуллас мазмуни он осеби ҷиддӣ дидааст. Яъне ғӯянда ангеҷаи асосиеро, ки ба хоҳири он қахрамони лириқӣ ранҷ бурдааст, нишон надодааст. Аз ин қабил мисолҳо пайдост, ки ғӯяндаҳо баъзан аз сабаби он ки ҳини гуфтан ё сароидан ба ҳаяҷон омада, ихтиёри

изҳори асли матлаб аз дасташон берун меравад, ё худ рубоӣҳои дар зехнашон бударо бо ҳам махлут месозанд ва дар натиҷа байте аз як рубоӣро ба банди рубоӣи дигар меоранд, ки ин сабаби ба ягонагии шакл ва мазмуни рубоӣҳо бетаъсир намонад.

Масалан дар ин рубоӣ:

Кавгак ба саропушта асирӣ мекуна,
Ҳайфи тани нозукум ғарибӣ мекуна.
Ин аври саропушта ҳамону берунай,
Зеби гули пуштаҳо гули торунай. (сах. 119).

Низ гуфтаҳои боло савҳан ба мушоҳида мерасад, яъне фикри дар мисраъҳои аввал ва дуюм баёнёфта дар мисраъҳои сонӣ на тақвият меёбад ва на чамъбаст. Дар ин гуна рубоӣҳо дар маҷмӯа зиёд дучор меоянд ва дар ин қор мураттиб тақсире надорад, зеро ингуна тағйирот ва дигаргуниҳо аз табиати худӣ жанр, ки аз сароидани гӯяндаҳо воқеъ мегардад, сар задааст.

Гӯяндаҳо ҳар гуна тағйирот ва наваҷӯҳои дар замина ва қолабҳои анъанавӣи рубоӣҳо анҷом медиҳанд, аз ин ҷиҳат бо амри тасодуф баъзеи онҳо банде аз рубоӣро ба банди дигари он илҳок мегардонанд ва гӯянда, ки онро бадоҳатан иҷро мекунад, худ пай набурда менамояд. Ин ҳодисаро дар фолклоршиносӣ контиминатсия меноманд ва он дар дигар намудҳои асарҳои халқӣ низ мавқеъ дорад. Албатта минбаъд бисёр хуб мешавад, ки ин қабил бандҳои илҳокшавандаро, ки ба мазмуни асосии ин ва ё он рубоӣ муносибат дошта, зиёда аз он ба асли мавзӯӣ ворид месозанд, мушаххас намоем ва ҳатталимқон онҳоро ба матнҳои аслиашон баргардонем, вале ин қор вақту замони тӯлониро талаб мекунад, ин вазифаро танҳо фолклоршиносон, чунонки Гулруҳсор низ таъкид намудааст, анҷом дода метавонанд, зеро бидуни фонди муназзам ва каталогҳое, ки дар онҳо тамоми қаринаҳои як асар ба як ҷо гирд оварда мешаванд ва қормандоне, ки аз усулҳои наваҷӯии матншиносӣ оғаҳӣ дошта бошанд, ҳал қардан ғайри имқон аст. Чун рубоӣгӯӣ мактаб ва як навъ ҷавлонғаҳӣ завқӣ бадеии мардум ба шумор меравад, аз ин рӯ дар баъзе мавридҳо гӯяндаҳои қамтаҷрибае, ки аз мушкилписанд будани эҷоди рубоӣҳо воқиф нестанд, ба ин қор даст мезананд ва табиист, ки эҷоди ин қабил гӯяндаҳо ва эҳтимоми қавӣ меравад, ки ин гуна рубоӣҳо наваҷӯна бо гузашти айём тавасути гӯяндаҳои соҳибзавқ, сайқал ёфта, ба асарҳои қомил табдил биёбанд. Як идда рубоӣҳо дар тӯли қарнҳо то ҳақде суфтаву рехта шудаанд, ки дигар ҳеҷ гуна тағйироту наваҷӯиро наменемонданд. Қалима, ибора ва ифодаҳо дар ин қабил рубоӣҳо ба як навъ образҳои бадеии рехта мубаддал гаштаанд, ки афтада қомданӣ ҳатто ҷузъе аз онҳо ба маъноӣ он бетаъсир намонад. Масалан қадрамони лирикӣ маҳбубаашро ба қадтар қоманд қардааст ва боз ба

даст оварданаширо низ «созе барумут (гирумут) ай ту нареза як пар» гуфта таъкид менамояд, монанди дар ҷойи дастнорас будани ўро ба хубӣ тасаввур карда метавонад ва дар ин рубой зикр нашудани калимаи «ҷар» азму ҷуръати қаҳрамони лирикиро, ки ба иқдоми боҳашамате даст додааст, чашмгир падида намеоварад.

Ё худ калимаи «гул»-ро мисол гирем, ки он рамзи маҳбуба аст ва он аксар вақт аз зебоӣ ва нақхату тароват ҳикоят мекунад, мавқеъ ва нуфузи ин образ дар лирикаи халқӣ маълум аст ва «Гулро дидум, раҳгаштанат ёд омад» гуфтани гўянда хусни онро мекоҳонад, зеро раҳгардиरो ба гул ташбеҳ намекунанд, ки хилофи мантиқ аст. Дар ин ҷо мебоист гўянда «Гулро дидам, ранги рухат ёд омад» мегуфт, чунончи дар дигар қаринаҳо ба ҳамин шакл омадааст. Ин қабил мисолҳоро боз идома додан мумкин буд, вале феълан ҳаминаш бас аст.

Гўяндаҳои камтаҷриба на ҳама вақт ба таносуби суҳан ва мантиқи он диққат медиҳанд, аз ин сабаб дар рубоӣҳо гоҳе ибораву ифодаҳои ноҷаспон ва хилофи мантиқ вомерӯанд.

Масалан, ба ҷои «Сунбул бишавум соя кунам раҳора» «Сунбул бишаву соя диҳам гулҳора» омадааст.

Ё худ ин мисраъ «Аспуш ба ҳавою қамчинуш дунаи нор», ки дар бисёр қаринаҳо ба ҳамин шакл вомерӯрад, ин тавр таҳриф ёфтааст:

«Аспуш гулогул, қамчинакуш дастаи нор?»

Як банди рубоие, ки бо ин шакл «Шаҳтути сиёху рӯ ба рӯи нигасӣ, Гар меҳр кунӣ, вафо кунӣ ҳам ту басӣ» шуҳрат дорад, аз тарафи гўяндаи камзавқе ин хел: «Шаҳтути сиёху рӯ ба рӯи ҳавасӣ, Гар меҳр кунӣ, вафо кунӣ булҳавасӣ» гуфта шудааст.

Чунонки дар боло ишора рафт, дар ин рубоӣҳо ҳар як калима ва ибораву ифода нақше ба уҳда дорад ва дар сурати бемавқеъ ва бечо истифода кардани онҳо гоҳе дар натиҷа вазн ва гоҳе асли мазмун осеб мебинад.

Масалан, ба ин рубоӣ тавачҷуҳ кунед:

Дудест аз ин хуна ба дар меояд,
Ман мунтазирам аз ту хабар меояд.
Ман мунтазирам азоб қаноат кардам,
Аз сўхтадилам бӯи дигар меояд

қаринаҳои зиёде дорад, вале дар ин маҷмӯа ду қаринаи он оварда шудааст, ки дар қаринаи аввалӣ,

Дудест аз ин хуна ба дар мебарояд,
Ман мунтазирам, ки ёрам кай меояд.
Ман мунтазирам, ки кай бубинам рӯша,
Аз сўхтадилам бӯи ҷигар меояд

ки мулоҳиза мефармояд, бидуни истисноии мисраи чаҳорум дигар мисраъҳо нуқс доранд.

Дар қисме аз рубоӣҳои маҷмуа мисраъҳои бемантик: «Хунолу шудам, канори бедардам гир (дурусташ): Канори бекуртам гир», «Ҷои хоби ёр курпаи сангин боша (дурусташ): Ҷои хоби ёр суфаи сангин боша», «Ай боду ҳаво замин гирифтаи руша (дурусташ): Ай тафси замин зағор гирифтаи руша», «Курпачаи нумоӣ ба мо хов кашид (дурусташ): Дар курпаи нумоӣ маро хов набурд», «Овҳо ҳама лар бастану сангҳо ҳама хун (дурусташ): Сангҳо ҳама лаъл бастану дарё пури хун», «Шава аз миёни субҳ чудо кардӣ фалак (дурусташ): Субҳа ай миёни шав чудо кардӣ фалак». Ин ҷо қаҳрамони лирикӣ бародари ҷавонмаргашро ба субҳи собиқ ташбеҳ кардааст, дучор меояд, ки завқи хонандаро коҳонида, хонандагонро ба иштибоҳ меандозад.

Дар маҷмуа на ҳамаи асарҳои овардашуда рубоӣ мебошанд. Ҳарчанд мусанниф дар ҳулосаи чаҳорум дубайтиро чи тавре, ки роҷеъ ба ин масъала дар боло ишора кардем, ҳоси эҷоди мардуми Қаротегин нашуморидааст, вале дар байни рубоӣҳои маҷмуа як идда дубайтиҳо ба назар мерасанд, барои он ки баҳси мо беасос намонад, яке аз онҳоро ба мутолиаи хонандагони арҷманд ҳавола менамоем:

Кабутарбачаи сабзи ҳавоӣ,
Миёни мову ту карда чудой.
Ҳамон кас, ки маро аз ту чудо кард,
Саҳар хезад хӯрад тири ҳавоӣ. (сах. 125).

Дубайтии мазкур дар зоҳир рубоӣ намояд ҳам, вале аз нигоҳи вазн тафовут дорад. Рубоӣҳои халқӣ бештар бо вазнҳои шаҷараи аҳраб ва аҳрам гуфта шудаанд. Аммо дар бисёр рубоӣҳои халқӣ бо чандин сабабҳо як вазн риоя намешавад. Баъзан агар ду мисраи як рубоӣ дар рукнҳои шаҷараи аҳраб «мафъулу» ва гоҳо «мафоилун» ва ё «мафоилу» оянд, мисраҳои савуму чаҳорум тамоман дар ин рукнҳо наомаданашон имконпазир аст. Дубайтии болоӣ бошад бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф (мафоилун мафоилун фаулун) гуфта шудааст, ки ин вазни ҳоси авзони дубайтиҳои халқӣ мебошад. Аммо тартибдиханда дар саҳифаҳои 140 ва 141 бо сарлавҳаи «Дубайтиҳо» даҳ асари халқиро овардааст, ки аз онҳо танҳо яктаашон дубайти буда, мутабоқӣ рубоӣ ва дигар намудҳои шеърӣ мебошанд.

Тартибдиханда дар боби «Суруд ва марсия» намунаҳои дилчаспи суруду таронаҳои халқиро овардааст, ки онҳо то ҳол дар маҷмуаҳои фолклорӣ ба таъбиқ нарасидаанд ва онҳоро ҳоси ҳамин маҳал номидан мумкин аст. Хонанда аз қисми маҷмуа таронаҳои атфол, сурудҳои маросими арӯсӣ ва ду марсияро мутолиа мекунад, ки хеле асарҳои марғуби мардумианд. Мусанниф марсияҳоро, ки ба ашхоси таърихӣ бахшида шудаанд, онҳоро, аз ин рӯ, бо номашон якеро «Марсияи Ҳасан» ва дигареро «Марсияи Усмон» номидааст. Мардуми Қаротегин дар

ҳақиқат ин марсияҳоро худ ҳамин тавр ном мебаранд ва тартибдиханда хуб кардааст, ки онҳоро бо истилоҳи халқӣ додааст. Суруди дуюмӣ дар фолклори тоҷик бо номи «Суруди таъриҳии «Шӯриши Усмон» маълум аст, ки дар ҳақиқат ин суруди таъриҳӣ буда, ба воқеаи соли 1916, ки дар таърих бо истилоҳи «Шӯриши Усмон» маълум аст, бахшида шудааст. Усмон, ки як родмарди шучоъе буд ва бо қавли Устод С.Айнӣ... дар арафаи инқилоби Бухоро дар муқобили ҳокими азим шӯриш карда, ин шӯришро то кушта шудани худ давом дод, як тоҷики коргари ғармӣ буд. «С.Айнӣ Маъноӣ калимаи тоҷик» «Садои Шарқ», №8, саҳ.75. Ӯ дар атрофи худ ҷафокашидаҳои зиёдеро чамъ намуда, бар зидди зулму беадолатии ҳокимон бархоста, исён бардоштааст. Матни суруд ба он гувоҳӣ медиҳад, ки мардуми захматкаши ҷафодиди роҳбари худро аз хар ҷиҳат ҷонибдорӣ намудаанд. Аммо қувваҳои иртиҷоъ бо кумаки хоинони халқ ва сарбозҳои амирӣ ӯро дастгир карда ба шаҳодат расонидаанд. Ҷамдиёронаш ба ёди ӯ ҳамин марсияро эҷод намуда хотираи фарзанди арҷманди диёри хешро бо некӣ ёд намудаанд ва номи ӯро дар саҳфаи таърих абадӣ зинда нигоҳ доштаанд.

Мо дар ин маҷмӯа як идда байтҳоро мехонем, ки тартибдиханда онҳоро зери сарлавҳаи «Байт ва қитъаҳо» овардааст.

Байт, ки тавре дар водии болооби Зарафшон мавқеи ҳосе дорад, дар дигар маҳалҳои тоҷикнишини кӯҳистон низ интишор ёфтааст. Азбаски мардуми Қаротегин дер боз тавассути дараву ағбаҳои душворгузар бо Мастҷоҳ ва дигар маҳалҳои водии Заарфшон иртибот доштанд, яъне робитаи иқтисодӣ ва фарҳангӣ менамуданд ва ҳатто мардуми Мастҷоҳ, бо дараи Камаров ба Қаротегин омада, аз кони намаки Роғуни Боло намак мебурдаанд, хоҳ ноҳоҳ дар шабҳои меҳмонӣ ба мизбонон байтҳо мехонданд, ки албатта як қисми ин байтҳо байни мардум интишор ёфтаанд. Назар ба ҳикоят ва нақлҳои пирони Қаротегин мардуми Мастҷоҳ бо Войдара ба Ховалинги Хатлон низ рафта, бозорӣ мекардаанд ва аз эҳтимол дур нест, ки бо ин роҳҳо на танҳо дар Қаротегин, балки дар байни мардуми Хатлонзамин низ байтҳои мастҷоҳиён паҳн шуда бошад. Зеро байт дар кӯҳистони Бухорои Шарқӣ ҳамчун жанри шифоҳии фолклорӣ мисли рубоиву дубайтӣ шуҳрати доманадор надорад. Ва метавон тахмин кард, ки ағлаб байтҳои мардуми Қаротегин пораҳои шеърӣ мебошанд, ки аз рубоӣ ва дигар намудҳои назми халқӣ канда шуда, чун байт интишор ёфтаанд. Масалан, байти савуми саҳ. 137 аз рубоии зайл мебошад, ки ба гуфтаи мо мисол шуда метавонад.

Бо кучаи танги ту гузар мекардум,
Бо холи сиёҳи ёр назар мекардум.
Бо холи сиёҳи ёр назар карда нашуд,
Аз бахти ширини худ ҳазар мекардум.

(Баёзи фолклори тоҷик. саҳ. 113).

Дар дигар маҷмӯаҳои фолклорӣ низ бисёр асарҳоро дучор омадан мумкин аст, ки онҳо баъзе байтҳои ин маҷмӯро ба хотир меоваранд. Масалан дар саҳифаи 45 «Таронаҳои Самарқанд» «Ятимӣ» ном шеъре мавҷуд аст, ки байти

Зорай ятим, зори мазорай ятим,
Корсун пури нон, гушнаи зорай ятим

хамин маҷмӯа саҳифаи 139 асари чаҳорумро ба хотир меоварад.

Дар боби «Зарбулмасал», мавқеи ибораҳои рехтаи ин китоб аз аҳамият ҳолӣ нест. Мо намунаҳои овардаи Гулрухсорро варақ зада, бисёр мақолу зарбулмасалҳоро во мехӯрем, ки онҳо асарҳои пухтаи ҳикматноки халқӣ буда, ба хонанда писанд меоянд ва завқи эстетикӣ мебахшанд. Масалан, кас чунин асарҳои халқиро мутолиа намуда, ба эҷодгари онҳо аҳсант мегӯяд:

Агар писта намебуд мағзу донаш,
Касе ӯро намебурд бар даҳонаш.

Ё худ:

Як бори дигар дидани ёрам ҳавас аст,
Дар орзуи дубора бисёр кас аст.

Аммо дар маҷмӯа баъзе мақолу зарбулмасалҳое роҳ ёфтаанд, ки беҳтар мебуд, ки мусанниф аз овардани баъзеи онҳо сарфи назар менамуд ва ё варианти беҳтаринашро аз байни мардум ҷустуҷӯ мекард.

Масалан:

Мард, марди ҷўчагир, савад мону ҷўча гир. (саҳ. 144).

Нусхаи саҳеҳашро, ки мо аз байни мардуми Қаротегин навишта гирифтаем чунин аст:

Зани ёшу марди пир,
Савад мону ҷўча гир.

Аз оғили ҳолӣ гови дарзан бех. (саҳ. 144). Нусхае, ки мо навиштаем:

Оз оғили ҳолӣ гови шохзан бех.

Ҳунар аз хирвори зар бех. (саҳ. 160).

Ин мақол дар байни мардуми Қаротегин ба шакли зайл низ дучор меояд:

Ҳунар аз нукраву тиллову зар бех,
Ҳунар аз молу мероси падар бех.

Хирс мулло мешавад аз зарби ҷўб. (саҳ. 153).

Мардуми Қаротегин ин нусхаашро низ медонанд:

Хиср мулло мешавад аз зарби чӯб,
Беадабро ҳар кучо ёбӣ бикӯб!

Дар маҷмӯа баъзе мақолу зарбулмасалҳое оварда шудаанд, ки дар онҳо макри зан ва маломати он бевосита мавриди муҳокима ва сарзаниши мардум қарор гирифтаанд. Масалан:

Як макри зани йоша,
Сесад хара бор боша. (сах. 151).

Ё худ:

Сад макр кунӣ шайтон,
Шогирди занак боша. (сах. 152).

Албатта чунин асарҳоро гирд овардан мумкин аст ва дар чопи интиқодӣ ва академикӣ дохил намудани онҳо барои илм ва муҳаққиқини ин соҳа аз аҳамият ҳолӣ нахоҳад буд. Чунки эҷодиёти лафзии мардумро танҳо аз нигоҳи талаботи имрӯза баррасӣ намудан ва аз онҳо ҷустани ғояҳои пешқадам, ба фикри мо яктарафа баҳо додан ба мероси гузаштаи халқи тоҷик мебошад. Аммо дар таълифоти оммавӣ дохил намудани чунин асарҳо зарурате надоранд ва аз овардани онҳо худдорӣ намудан беҳтар аст.

Боби чистон, ривоят ва афсонаҳо хонандаро бо намунаҳои асарҳои хуби халқӣ ошно менамояд. Дар маҷмӯа 7 ривоят оварда шудааст, ки дар панҷтои он роҷеъ ба табиби ҳозик будани Лукмони Ҳаким ва хираду заковати беназири ӯ мавриди ситоиши мардум қарор гирифтааст.

Тартибдиханда хеле хуб кардааст, ки дар охири маҷмӯа шарҳи луғати калимаву ибораҳои лаҳҷавиро дода, номи мавзӯҳоеро низ овардааст, ки аз бошандагонаш маводи маҷмӯа гирдоварӣ шудааст. Хонанда метавонад аз охири китоб шарҳи калимаҳои эзоҳталабро ба осонӣ пайдо намояд. Гарчанде бисёрии шарҳу эзоҳи калимаҳо дуруст, саҳеҳ ва бомавқеъ анҷом пазируфтаанд, вале дар шарҳи маъноӣ баъзеи онҳо гоҳ-гоҳе норавшанӣ ва муғлақбаёнӣҳо ба назар мерасанд. Масалан, тартибдиханда калимаи лаҳҷавии «муҳосил»-ро барғалат «ҷосус» шарҳ додааст, ки ба ҳеҷ вачҳ дуруст нест. Зеро калимаи лаҳҷавии «муҳосил» дар «Фарҳанги Нафисӣ» дар шакли «муросил» шарҳ ёфта, яке аз маъниҳояш пайғомкунанда мебошад. Чуноне ки мебинем, ин калима дар масири қарнҳо шакли аввалинашро каме тағйир дода бошад ҳам, маънии аслии худро нигоҳ дошта омадааст.

Инчунин калимаҳои бармол, моҳигиёҳ, шиғ, дул ва ғайра нодуруст маънидод шудаанд. «Шиғ»-ро тартибдиханда «девори сабаднок» гуфтааст, ки хандаовар менамояд. «Бармол»-ро теғай кӯҳ, ё тепа ғалат маънидод намудааст. Онро «фарози кӯҳ ё доманай кӯҳ» мегуфт хубтар

мебуд. Калимаи «боча» шарт набуд, ки эзоҳ биёбад. Онро ҳамаи даризабонон медонанд.

Қатъи назар аз баъзе норасоихои чузъӣ чопи ин маҷмӯаи хеле муфид ва судманд барои хонандагони тоҷик ва форсизабон кори хайр ва мондагор аст. Ва фарҳанги пурғановати миллати моро боз ҳам ғанитар ва шодоб мегардонад.

Рӯзӣ Аҳмадов ва
Салоҳиддин Фатҳуллоев
Маҷаллаи «Садои Шарк»,
с. 1987, №3